

SHAFTESBURY'DE DİN-AHLAK İLİŞKİSİ

Mehmet Akif ALTUNIŞIK*

ÖZ

Bu çalışmada Shaftesbury'nin ahlak ile Tanrı inancı ve dindarlık arasındaki ilişkiye yaklaşımı ele alınmaktadır. Shaftesbury, gerçek teistlerin doğal olarak ahlaklı olması gerektiğini ancak ahlaklı olmak için Tanrı'ya inanmanın şart olmadığını, ateistlerin de pekâlâ ahlaklı olabileceğini iddia etmektedir. O, ahlak alanında dinin işlevini tümüyle reddetmemekte, gerçek dinin erdemli olmaya önemli katkı sunacağını ancak yozlaşmış bir dinin ahlak için inançsızlıktan daha tehlikeli olacağını düşünmektedir. Shaftesbury, erdemın bızatıhi değerli olduğunu ve bir araç olarak görülmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Özellikle de ahiretteki ceza korkusu veya mükâfat umuduna dayalı erdemleri gerçek erdem olarak görmemektedir. Bu çalışmanın temel hedefi, ahlak alanı ile din arasında belirgin bir mesafe koyan Shaftesbury'nin bu düşüncesinin gerekçelerini ve vardığı sonuçları tartışmaktır.

Ahahtar Sözcükler: Shaftesbury, din-ahlak ilişkisi, erdem, dini ahlak, dindışı ahlak.

RELATIONSHIP BETWEEN RELIGION AND MORALITY FOR SHAFTESBURY

ABSTRACT

In this study, we examined Shaftesbury's approach to the relationship between morality in one hand and belief in God and piety in the other. Shaftesbury argues that a real theist must be naturally moral while it is not necessary for one to trust in God in order to be deemed a moral one, so an atheist may well be moral. He does not refuse at all the role of a religion concerning morality and thinks that a true religion would largely contribute to virtue. However, a corrupt religion would be more dangerous to religion than disbelief or infidelity would. He stresses that virtue is in itself valuable and should not be regarded as instrumental. He does not see virtues that appears due to fear from punishment of the hereafter and due to hope for rewards of it as true virtues. The basic objective of our study is to discuss the reasons for this thought of Shaftesbury and its consequences, who put a certain distance between field of morality and religion.

Keywords: Shaftesbury, relationship between religion and morality, virtue, religious morality, secular morality.

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü. mehmetakif72@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9922-2233>.

Giriş

Din felsefesinin temel konularından biri olan din-ahlak ilişkisi meselesi, ahlakın temellendirilmesi, ahlaki müeyyide, ahlaki davranışların amacı gibi birtakım temel problemleri yakından ilgilendirdiği için etik tarihi boyunca sürekli tartışılmıştır. Birçok filozofun ve teoloğun önem verdiği, İslam düşüncesinde de ilk sıralarda yer alan ve hem din hem de ahlak için varoluşsal bir mesele olan, ahlakın din ile ne tür bir ilişkisinin olduğu tartışmasına ilk deistlerden olan ve duygucu ahlakın kurucusu olarak kabul edilen Shaftesbury (1671-1713) de katılmıştır.¹

Din ile ahlak arasında bir yakınlık olduğunu savunanlar ile aralarında ciddi bir mesafe olduğunu savunanlar şeklinde iki genel yaklaşımdan hareketle din-ahlak ilişkisi tasniflerinin yapıldığını söyleyebiliriz. En yaygın tasnif şu şekildedir: Ahlakın dine dayandığını savunanlar, dinin ahlak için gereksiz ve zararlı olduğunu söyleyenler, ahlak ile dinin birbirinden bağımsız alanlar

¹ Shaftesbury'nin üçüncü lordu Anthony Ashley Cooper kaynaklarda Shaftesbury ismiyle anılmaktadır. Shaftesbury'ye göre ahlakın temeli ahlak duygusuna dayanır. O, insanın doğru ve yanlış doğal olarak sahip olduğu ahlak duygusu ile bileceğini iddia eder. (Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, third Earl of, "An Inquiry concerning Virtue and Merit", içinde *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times*, c. II (Indianapolis: Liberty Fund, 2001), 25-26.) Shaftesbury'nin eserlerinde yer alan "moral sense" ve "sense of right and wrong" (Inquiry, 18, 25, 26, 27, 30) ifadelerindeki *sense* kavramını *duyu* olarak değil *duyguyu* olarak adlandırmanın daha uygun olacağını düşündük. Zira *duyu* ifadesi, bize göre daha çok beş duyuyu çağrıştırmaktadır. Ayrıca bazı felsefe tarihi eserlerinde, Shaftesbury'nin *moral sense* ifadesi *ahlak duygusu* şeklinde kullanılmaktadır. (Bk. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990), 370-71; Karl Vorlander, *Felsefe Tarihi*, çev. Mehmet İzzet ve Orhan Saadeddin (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 457-58.) Bu nedenle hem bundan önceki "Shaftesbury'de Ahlakın Temeli: Ahlak Duygusu" başlıklı çalışmamızda hem de bu çalışmamızda *ahlak duygusu* kavramını kullanmayı tercih ettik. Bu tercihimizde isabet edip etmediğimiz tartışmaya açıktır. (Shaftesbury'nin, ahlaki temellendirmesine dair geniş bilgi için bk. Mehmet Akif Altunışık, "Shaftesbury'de Ahlakın Temeli: Ahlak Duygusu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 48 (20 Haziran 2020): 335-62.)

Shaftesbury'nin ilk deistlerden olduğu kabul edilir. İlk deistler olan İngiliz deistler ile sonraki dönemlerdeki deistlerin özellikle vahiy konusu başta olmak üzere dine yaklaşımlarında belirgin bir fark olduğunun altını çizmeliyiz. İlk deistler vahiy kabul ederler ancak kilise eliyle oluşturulan kurumsal Hristiyanlığa karşı çıkarlar ve rasyonel bir teoloji kurmaya çalışırlar. (Geniş bilgi için bk. Mehmet Akif Altunışık, "İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19, sy 2 (30 Eylül 2019): 615-42.)

Sıradan bir deist olmayıp bilinçli bir deist olan Shaftesbury'nin (Leslie Stephen, *Essays on Freethinking and Plainspeaking* (London: Smith, Elder and Co. & Duckworth and Co., 1907), 247-48.) Klein'e göre çağdaş deistlerden ayrı tutulması gerekir. O, makul bir kiliseyi desteklemiş ve bazı deistleri de çok sert bulmuştur. (Bk. Lawrence Eliot Klein, "Introduction", içinde *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times*, ed. Lawrence Eliot Klein (New York: Cambridge University Press, 1999), xxix.) Shaftesbury'nin ılımlı bir deist olduğunu söyleyebiliriz.

olduğunu iddia edenler ve ahlak ile dinin iki ayrı alan olmakla birlikte birbirini desteklediğini düşünenler.²

Bartley, din ile ahlak arasında altı tür ilişki olabileceğini söyleyerek biraz daha ayrıntılı bir tasnif yapmıştır. İlki, ahlak dinden ve din ahlaktan türeyebilir. Bu durumda din ve ahlak aynı şey demektir. İkincisi, ahlak dinden türeyebilir ama din ahlaktan türeyemez. Bu durumda ahlak dinin bir parçasıdır fakat dinin tamamı değildir. Üçüncüsü, din ahlaktan türeyebilir fakat ahlak dinden türeyemez. Bu durumda din ahlakın bir parçasıdır ama ahlakın tamamı değildir. Bu ilk üç durumdan her biri din ile ahlak arasında bir uyum olduğunu, çatışma olmadığını gösterir. Dördüncüsü, ahlak dinden ve din ahlaktan türemez fakat aralarında tam bir uyum söz konusudur. Bu durumda ahlak ile din aynı şey olmadığı gibi biri diğerinin bir parçası da değildir, ikisi de birbirinden bağımsızdır. Beşincisi, ahlak dinden ve din ahlaktan türemez fakat aralarında tamamen olmasa da kısmi bir uyumsuzluk vardır. Altıncısı, din ile ahlak tamamen uyumsuzdur, her ikisi de birbirini dışlar.³

Ahlakın, dine ihtiyacı olduğunu savunanların birden çok gerekçesi vardır. Mesela çağdaş felsefecilerden Zagzebski ahlaki yaşamın gerçekleştirilmesi için dini pratiğe ihtiyaç duyulduğunu, bu yüzden ahlakın tek başına varlığını sürdüremeyeceğini öne sürer. Yine bazı din felsefecileri ahlaki motivasyonu desteklediği ve ahlakın temellendirilmesini sağladığı için ahlakın dine ihtiyaç duyduğunu iddia ederler.⁴ Ahlakın dine ihtiyacı duyduğunu iddia edenlerin yanı sıra dine ihtiyacı duymadığını savunanların da gerekçeleri vardır. Mesela modern Batı'da ahlakın dine ihtiyacı olduğu görüşüne itiraz edenler ilk gerekçe olarak Tanrı'ya inanmadığı halde ahlakın önemli olduğuna inanan insanların varlığını öne sürerler. Ayrıca onlar dine inanmanın teorik veya pratik bir ahlaki kurala inanmayı gerektirmediğini iddia ederler. İkincisi, politik nedenlerdir. Bu gerekçeyle ahlakın dine ihtiyacı olduğu görüşüne karşı çıkanlar dünyada birden çok dinin olduğunu, eğer ahlak dine dayanıyorsa hangi dine dayanacağını bir sorun oluşturacağı kanaatindedirler. Onlara göre tüm toplumun ahlakın özü üzerinde ittifak etmesi gerekecektir. Ortak bir dini otoritesi olmayan toplumda ise ahlakın dinin dışında başka bir şey ile temellendirilmesi gerekir. Yine onlar liberal çoğulcu toplumlarda dinin bir

² Cafer Sadık Yaran, *İslam'da Ahlâkın Şartı Kaç* (İstanbul: Elif Yayınları, 2005), 39-45; Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (Ankara: Selçuk Yayınları, 1994), 297-318.

³ William Warren Bartley III, *Morality and religion*, New studies in the philosophy of religion (London, New York: Macmillan St. Martin's Press, 1971), 1-2. Daha ayrıntılı bir karşılaştırma için bk. Recep Kılıç, *Ahlâkın dinî temeli*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009).

⁴ Linda Zagzebski, "Morality and Religion", içinde *The Oxford handbook of philosophy of religion*, ed. William J. Wainwright (Oxford: Oxford Univ. Press, 2005), 344-45.

Shaftesbury'de Din-Ahlak İlişkisi
Mehmet Akif ALTUNIŞIK

seçim meselesi olduğunu, yaygın bir ahlak alanı olmadığını söylerler. Böyle bir toplumda dinden vazgeçilebileceğini ama ahlaktan vazgeçilemeyeceğini iddia ederler. Bu nedenle de liberal demokrasilerde dindarların bile ahlakın dinden bağımsız hale getirmenin yollarını aramayı desteklediğini ve ahlakın özerk olduğunu kabul etmeye meyilli olduklarını düşünürler.⁵

Bir yanda ahlakın dine ihtiyacı olduğunu diğer yanda ahlakın dine herhangi bir ihtiyacı olmadığını savunanların bir anlamda arasını bulmaya çalışan Toulmin'e göre bir eylemi yapıp yapmamayı alternatif eylemlere tercih etmek için iyi bir ahlaki gerekçemiz varsa ahlak din ile çelişmez. Etik, doğruyu seçmemizin gerekçelerini anlatır, din ise doğrunun kalbimize yerleşmesine yardım eder. Dinin etik ile rekabet etmesi için bir sebep yoktur zira din de ahlak da birbirinin işine karışmadan kendi işlerini yapma imkân ve gücüne sahiptirler. Bununla birlikte din bazı insanların kalplerine erdemin yerleşmesine yardım etse bile birçok insan din olmadan da erdemli olabilir.⁶ Nielsen'e göre de din bazı insanların erdemli olmaları için gerekli olabilir ancak bu durum dinin iyi ve kötü için nihai ve elzem bir kaynak olduğu anlamına gelmez.⁷

Ahlak ile Tanrı İnancı ve Din Arasındaki Mesafe

Etik tartışmalarda önemli bir mesele olan din-ahlak ilişkisine dair genel yaklaşımlara işaret ettikten sonra Shaftesbury'nin görüşlerini ele alabiliriz. Din-ahlak ilişkisi bağlamında yapılan tartışmalarda en çok öne çıkan konulardan biri olan, iyi ve kötünün Tanrı ile nasıl bir bağlantısı olduğu meselesi ile Shaftesbury'nin de kısmen ilgilendiği görülür.

İyi ve kötünün Tanrı'nın iradesi ile bağlantılı olup olmadığı meselesinin çok eski bir problem olduğunu Platon'un *Euthyphron* diyalogundan öğreniyoruz.⁸ Ahlaki iyilik ya da kötülüğün temelinde ne olduğuna dair ilk sorgulama olan⁹ *Euthyphron* dilemmasında Sokrates tarafından soruşturulan asıl şey, ahlaka uygun olan eylemi bu niteliğine kavuşturan ilkenin ne olduğudur.¹⁰ Sokrates, Euthyphron'u iyinin sadece Tanrı istediği için iyi

⁵ Zagzebski, 345-46.

⁶ Stephen Edelston Toulmin, *An Examination of the Place of Reason in Ethics* (Cambridge: Cambridge at the University Press, 1953), 219-20.

⁷ Kai Nielsen, *God and the grounding of morality*, *Philosophica* 41 (Ottawa: University of Ottawa Press, 1991), 211.

⁸ Platon, *Euthyphron*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2011), 46, 52-56.

⁹ Ali Yıldırım, *İlahi Buyruk Teorisi* (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 217.

¹⁰ Mustafa Çakmak, *Ahlâk Tanrı ve Yasa Din-Ahlâk İlişkisi Bağlamında İlahî Emir ve Doğal Yasa Teorileri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 188.

olmadığına, özünde iyi olduğu için Tanrı tarafından istendiğine ikna etmeye çalışır.¹¹ Sokrates ile Euthyphron arasında geçen diyalog sonuçsuz kalır, ancak Sokrates açıkça ilkini tercih eder. Yani iyilik, doğruluk ya da kutsallık onu seven Tanrılar tarafından açıklanmış veya oluşturulmuş değildir. Aksine iyi, doğru ya da kutsal olan şeyler, Tanrıların ve insanların onlara yaklaşımlarından bağımsız olarak iyi, doğru ya da kutsaldır. Tanrıların bunları sevmesi, onaylaması veya istemesinin nedeni, iyi, doğru ve kutsalın özlerindeki mükemmelliği Tanrıların fark etmesidir.¹²

Bir eylemin Tanrı'dan bağımsız olarak iyi veya kötü olduğu anlayışına karşı çıkanlar ilahi buyruk temelli bir ahlak sistemi geliştirmişlerdir. Yasa'nın belirttiği gibi ilahi buyruk kuramının temel iddiası, ahlak açısından gerekli olan şeylerin Tanrı'nın emirleri ile belirlendiği, Tanrı'nın iradesinden bağımsız olarak herhangi bir ahlaki standardın oluşturulamayacağıdır.¹³ Ancak Shaftesbury, ahlaki iyi ve kötünün Tanrı'nın iradesine bağlı olduğunu iddia eden ilahi iradeciliğe karşıdır.¹⁴

Shaftesbury'ye göre, Tanrı'ya ve O'nun adil ve iyi olduğuna inanan bir kimsenin adalet ve adaletsizlik, doğru ve yanlış, dürüstlük ve sahtekârlık gibi şeylerin Tanrı'nın adaletinden ve doğruluğundan bağımsız olarak var olduğunu kabul etmesi gerekir. Eğer doğru ve yanlış sadece Tanrı'nın iradesi, emir ve yasasına göre oluştuğu iddia edilirse o takdirde bu hükümlerin hiçbir anlam ve önemi kalmaz. Zira eğer söz konusu hükümlerin tam tersi Tanrı tarafından onaylansaydı o takdirde adaletin zıddı olan zulüm doğru olarak kabul edilirdi. Mesela, Tanrı tarafından bir kimsenin başkasının hatasından dolayı acı çekmesine karar verileseydi bu hüküm adil ve doğru bir hüküm olurdu. Yani sebepsiz yere ve bile bile bir grup insan sürekli acıya katlanırken bir grup insan da iyiliğin tadını çıkaracaktı. Dolayısıyla adalet ve zulmün Tanrı'nın buyruğuna göre oluştuğunu iddia etmek aslında hiçbir şey iddiada bulunmamak anlamına gelir.¹⁵

Shaftesbury'ye göre ilahi iradecilik Tanrı'ya itaat etme yükümlülüğümüzü herhangi bir meşru nedene bağlamaz, söz konusu

¹¹ Yıldırım, *İlahi Buyruk Teorisi*, 41.

¹² William J. Wainwright, *Religion and morality*, Ashgate philosophy of religion series (Aldershot, England; Burlington, VT: Ashgate, 2005), 73.

¹³ Metin Yasa, *Estetik Etik İlişkisi Söylemler ve Çıkarımlar* (Ankara: Elis Yayınları, 2014), 46-47.

¹⁴ David McNaughton, "British moralists of the eighteenth century: Shaftesbury, Butler, and Price", içinde *Routledge History of Philosophy: Philosophy and the Age of Enlightenment*, ed. S. Brown, c. VI (London and New York: Routledge, 1996), 205.

¹⁵ Shaftesbury, "Inquiry", 29.

Shaftesbury'de Din-Ahlak İlişkisi
Mehmet Akif ALTUNIŞIK

yükümlülüğümüzü O'nun mutlak gücü ile bağlantılı olarak açıklar. İnsan, Tanrı'nın mutlak gücü karşısında itaatsizlik ederse cezalandırılmaktan korkacaktır. Shaftesbury, cezalandırılma korkusuyla doğru davranışlar sergileyen kimselerin gerçekte erdemli olmadıkları kanaatinde dir.¹⁶

İlahi buyruğu savunanlara karşı, Tanrı'nın iyi olan şeyi yasaklayabileceği, kötü olan şeyi de emredebileceği varsayımından hareketle yapılan eleştiri biraz zayıf durmaktadır. Zira, Aydın'ın da işaret ettiği gibi "Tanrı'nın emri sıradan bir emir değildir. İlâhî buyruklarda bir *keyfiliğin* olabileceğini düşünemeyiz. Bir insan, hiçbir zaman "Tanrı yalanı emreder" veya "zinayı teşvik edebilir" şeklinde düşünemez. Böyle düşünmek, ilâhî Zat'ın ahlâkî vasfını anlamamak manasına gelir."¹⁷

Shaftesbury gibi düşünen birçok kimsenin, Tanrı'nın kötü olan bir şeyin yapılmasını emredebileceği varsayımı sadece bir kurgu gibi durmaktadır. Mesela, Tanrı'nın işkenceyi yasaklamayabileceği hatta emredebileceği, bir varsayım olarak düşünülebilir. Ancak normal bir insanın bile yapmayacağı bir şeyi Tanrı'dan beklemek yukarıda da belirttiğimiz gibi Tanrı'nın nasıl davrandığını bilmemek anlamına gelir. Ki bu varsayımı haklı çıkaran herhangi bir örnek de tespit edilebilmiş değildir. Bu anlamda ilahi buyruk kuramına karşı çıkanların kaygılarının yersiz olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bununla birlikte ilahi buyruk kuramını savunanların, Tanrı bir şey emretmeden ya da yasaklamadan biz herhangi bir ahlaki yargıda bulunamayız iddiası da ikna edici değildir. Toulmin gibi söylersek, Tanrı'nın buyruğunun iyi olduğuna inanıyoruz. Tanrı'nın buyruğunun iyi olmasının sebebi o şeyi Tanrı buyurduğu için değil o şey iyi olduğu için Tanrı'nın istemesidir. Eğer bir eylem yanlış olsaydı Tanrı bizden o eylemi yapmamızı zaten istemezdi.¹⁸

Ayrıca bir şeyin iyi olduğu için Tanrı tarafından istenmesinin veya kötü olduğu için yasaklanmasının kaygılanacak bir durum olmadığı kanaatindeyiz. İşkence örneği üzerinden bir değerlendirme yaparsak, işkence kötü olduğu için Tanrı'nın işkenceyi yasaklaması Tanrı için herhangi bir eksiklik gibi durmamaktadır. Aksine bu durum O'nun adalet ve merhametine karşı şükranımızı artırır. Ne işkence kötü olduğu için Tanrı'nın yasaklaması ne de Tanrı yasakladığı için işkencenin kötü olması aslında işkencenin doğasını değiştirmemektedir. Mesela ilahi buyruğu önemseyen bir insana işkence yapılsa ve Tanrı da işkenceyi yasaklamasa acaba işkence bu insana acı vermeyecek midir?

¹⁶ McNaughton, "British moralists", 205-6.

¹⁷ Aydın, *Din Felsefesi*, 298-99.

¹⁸ Toulmin, *An Examination of the Place of Reason in Ethics*, 220.

İyi-kötünün doğası ve Tanrı'nın buyrukları ile bunlar arasındaki ilişkiye dair Shaftesbury'nin yaklaşımına değindikten sonra onun ahlak ile din arasındaki ilişkiye yaklaşımını daha yakından ele alabiliriz. Shaftesbury, din-ahlak ilişkisi meselesini *The Inquiry* adlı çalışmasında genişçe ele almaktadır.

Shaftesbury, bu eserine Hristiyanlığın bir ahlak dini olduğu halde Hristiyan toplumlarda bunca ahlaksızlığın nasıl görülebildiği sorununu ele alarak başlar.¹⁹ Shaftesbury, din ile ahlakın birçok açıdan birbiriyle bağlantılı olduğu, hatta genellikle ikisinin vazgeçilmez bir ortaklığının olduğu yönündeki güçlü bir inanca işaret eder. Ona göre, gerçek hayatta meselenin bu şekilde olup olmadığını tahkik etmek gerekir. Zira bu genel varsayıma aykırı olan birçok örnekle karşılaşmaktadır. Mesela dini duyarlılığı yüksek olan insanların bir kısmı tüm insanların iyiliğini isterken bir kısmında da ciddi bir dejenerasyon görülmektedir. Ancak dini duyarlılığı pek olmayan hatta bazılarınca ateist olarak bile kabul edilen insanların ahlaki ilkelere uygun yaşadığı görülmektedir.²⁰ Aslında Shaftesbury dindar birinin ahlaksız olabilmesi ile ateist birinin ahlaklı olabilmesindeki sırrı çözmeye çalışır.²¹ Normalde tam tersi bir durum beklenirken iki tür inanç grubunun da kendisinden beklenin dışında bir eylemde bulunması Shaftesbury için ilginç durmaktadır.

Shaftesbury, insanların karakteri hakkında kapsamlı bir bilgiye sahip olmadan önce dindarlıklarına bakarak onlara güvenme konusunda pek emin olamayacağımızı düşünür. Ona göre, mesela herhangi biri için “dindar” dendiğinde aklımıza hemen “ahlakı nasıl” sorusu gelir. Fakat ilk önce birinin namuslu, dürüst, adaletli ve iyi huylu olduğunu duyduğumuzda “dindar olup olmadığı” sorusunu sormayı pek düşünmeyiz. Bu durum ise bize, erdem ne olduğunu, din ile bir bağlantısının olup-olmadığını ve ateistlerin ahlaklı olup-olamayacağını anlama imkânını sunar.²²

Shaftesbury'ye göre insanda Tanrı'nın varlığı hakkında çocukluğundan itibaren başlayıp yavaş yavaş farklılaşan birtakım düşünceler vardır. Ancak insan, Tanrı hakkında bazı oturmuş düşüncelere sahip olmadan önce bile ahlaki eylemlerde iyi ve kötüyü ayırt edebilme yeteneği olan doğru ve yanlış duygusuna (sense of right and wrong) sahiptir.²³ Shaftesbury'nin söz konusu

¹⁹ Michael B. Gill, *The British Moralists on Human Nature and the Birth of Secular Ethics* (New York: Cambridge University Press, 2006), 83.

²⁰ Shaftesbury, “Inquiry”, 3-4.

²¹ Gill, *The British Moralists*, 84.

²² Shaftesbury, “Inquiry”, 4.

²³ Shaftesbury, 30-31; Daniel Carey, *Locke, Shaftesbury, and Hutcheson: contesting diversity in the Enlightenment and beyond*, Ideas in context 74 (Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press, 2006), 137.

Shaftesbury'de Din-Ahlak İlişkisi

Mehmet Akif ALTUNIŞIK

duygunun dini düşüncenin henüz gelişmediği dönemde de var olduğunu iddia ederek ahlak ile dinin arasını ayırmak için önemli bir gerekçe ortaya koymaya çalıştığını söyleyebiliriz.

Shaftesbury'ye göre hem din hem de ahlakın ikisine birden sahip olmak daha iyi olmasına rağmen din olmadan da ahlaklı olunabilir. Bazı insanların ahlaklı olmadığı halde dindar olması bu durumun bir göstergesidir. Shaftesbury, doğru ahlakın doğru dine dayanması gerektiğini düşünür ancak ahlakın sadece dine dayandırılmasını doğru bulmaz.²⁴ Ayrıca o, ısrarla dini yanlış anlamının ahlaki bozulmaya ya da çöküşe neden olacağını iddia eder.²⁵

Shaftesbury'nin ahlak ile dini iki ayrı alan olarak görmesinin çeşitli nedenleri vardır. Carey'e göre Shaftesbury'nin din ile ahlakı birbirinden ayırması onun ruhban sınıfı, mucize ve kutsal metin hakkındaki deistik görüşü ile bağlantılıdır. Zira o, siyasi ve sosyal olarak güçlü bir otoriteye sahip olan yerleşik dine karşı büyük bir eleştiri yönelir.²⁶ Shaftesbury, ruhban sınıfı eleştirisini eski Mısır'daki ruhban sınıfı ya da rahiplik geleneği üzerinden başlatır. Hristiyanlıktaki mucize eleştirisini diyalog formundaki eseri *The Moralists'te* şüpheli biri olan Theocles'in²⁷ ağzından ifade eder.²⁸ Shaftesbury'ye göre mucizeler dinin güvenilirliğini doğrulamak için geçmişte işimize yaramıştır. Ancak inanan bir Hristiyan için en güvenli yol artık herhangi bir işaret ya da mucize peşinde olmamaktır. Çünkü hem mucizeye ihtiyaç yoktur hem de mucizeler sona ermiştir.²⁹ Shaftesbury, İncil'deki mucizelere güveni sarsmaya yönelik açıklamalarının yanında kutsal metnin iddia edildiği kadar doğrulanmadığını da öne sürer.³⁰ Leslie Stephen'e göre Shaftesbury'nin dönemindeki ilahiyatçılarla çatışması Yahudi efsaneleri ve Hristiyan mucizeleri ile kavgasından çok daha derin temellere dayanır. Onun esas olarak karşı çıktığı şey Hristiyanlığın temel doktrinlerinin mahiyetine idi. Mesela Hristiyan teologların, suçluların yerine masumların cezalandırılması olayında olduğu gibi

²⁴ James Bonar, *Moral Sense* (London & New York: George Allen & Unwin Ltd, The Macmillan Company, 1930), 28,33.

²⁵ Shaftesbury, "Inquiry", 4, 27; Gill, *The British Moralists*, 86.

²⁶ Carey, *Locke, Shaftesbury, and Hutcheson*, 139-40.

²⁷ *The Moralists* adlı çalışmasında Shaftesbury'yi temsil eden Theocles'tir. Bk. Alexander Lyons, "Shaftesbury's Ethical Principle of Adaptation to Universal Harmony" (Thesis for Ph. D, New York University, 1909), 16,19. Shaftesbury kurumsal Hristiyanlığın şiddetli savunucularının tepkisinden endişe ettiği için bu tür dolaylı bir anlatıma başvurmuş olabilir.

²⁸ Carey, *Locke, Shaftesbury, and Hutcheson*, 140.

²⁹ Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, third Earl of, "The Moralists, A Philosophical Rhapsody: Being a Recital of certain Conversations on Natural and Moral Subjects", içinde *Characteristicks of Men, Manners, Opinions, Times*, (Indianapolis: Liberty Fund, 2001), 185.

³⁰ Carey, *Locke, Shaftesbury, and Hutcheson*, 140-41.

yarattıklarına gazap eden Tanrı tasavvurlarını eleştirmiştir.³¹ Bununla birlikte Shaftesbury'nin Hristiyanlığa yaklaşımı hakkında farklı kanaatler de vardır. Bazıları onu Hristiyanlığın dostu olarak kabul ederken bazıları da Hristiyanlığın yıkıcısı olarak görmüşlerdir. Shaftesbury hakkında bu tür zıt kanaatlerin olmasının sebebinin kendisinin kompleks bir yazma yöntemine sahip olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.³²

Shaftesbury din-ahlak ilişkisi sorununu daha çok teizm ve ateizm bağlamında tartışır.³³ Teistlerin erdemli olmaları beklenen bir durumdur. Ancak bazı teistlerde görülen erdemsizlik nasıl izah edilecektir? Erdemli olmak için Tanrı'ya inanmanın şart olup olmadığı ya da ateistlerin erdemli olup olamayacağı soruları Shaftesbury için önemli sorulardır.

Shaftesbury'ye göre insanların, Tanrı hakkında sağlam bir düşünceye sahip olmadan önce doğru ve yanlış duygusuna, erdem ve erdemsizlik düşüncesine sahip olması mümkündür. Bu durumu yaşamlarında ciddi bir dini etki olmayan insanların ahlaki değerlere yönelik farklı tutumlarına bakarak görebiliriz. Mesela bazı insanlar doğal olarak mütevazı, kibar, arkadaş canlısı iken bazıları da kibirli, sert, acımasız ve şiddet yanlısı olabilmektedir.³⁴ Shaftesbury, teizmin erdemi destekleyebilmesi için de bazı özelliklere sahip olması gerektiğini düşünür. Ona göre, eğer Tanrı'ya sadece güçlü, kudretli, her şeyi bilen mükemmel bir Varlık olduğu için değil aynı zamanda iyi ve değerli olduğu için de inanılıyorsa ve bu yüzden O'na hayranlıkla bağlanılıyorsa, ayrıca Tanrı'nın iyilik ve mükemmelliğin temsilcisi olduğuna inanılıyorsa, böyle bir Tanrı inancı erdem duygusunun gelişip güçlenmesine ve diğer tüm duyguları etkisi altına almasına neden olacaktır.³⁵ Aslında Shaftesbury kudretinden daha çok merhamet yönü önde olan bir Tanrı inancının erdem üretebileceğini düşünmektedir.

Shaftesbury'ye göre, insanlar hakkında kesin bir fikir beyan etmemek gerekir. Herhangi bir insana kesinlikle erdemsiz demek ne kadar zorsa bir kimsenin kesinlikle ateist olduğunu iddia etmek de zordur. Zira tümüyle kötü ve her şeyiyle iyi bir insan bulmak pek mümkün değildir.³⁶ Shaftesbury, ateizmin erdem hakkında yanlış hüküm verme ihtimalinin olduğunu ancak bu

³¹ Stephen, *Essays on Freethinking and Plainspeaking*, 260.

³² Isabel Rivers, *Reason, Grace, and Sentiment A Study of the Language of Religion and Ethics in England, 1660-1780, Shaftesbury to Hume*, c. II (New York: Cambridge University Press, 2000), 86.

³³ Bk. Shaftesbury, "Inquiry", 6.

³⁴ Shaftesbury, 30-31.

³⁵ Shaftesbury, "Inquiry", 32-33.

³⁶ Shaftesbury, 23.

Shaftesbury'de Din-Ahlak İlişkisi
Mehmet Akif ALTUNIŞIK

durumun ateizmin mutlaka yanlış hüküm vereceği anlamına gelmediğini, sadece bir ihtimal olduğunu söyler. Zira teizmin herhangi bir hipotezini mutlak olarak kabul etmeden de erdemın ne olduğunu fark etmek hatta erdem hakkında sağlam bir fikrin oluşması ve erdemli davranmak mümkündür.³⁷ Bir ateistin, teiste göre erdemli olması daha zor olmakla birlikte ateistin de erdemli olması gayet mümkündür.³⁸ Demek ki erdem ile inanç arasında zorunlu bir bağ kurmaya gerek yoktur.

Shaftesbury'ye göre dinin, ahlak duygusuna ciddi anlamda hem olumlu hem de olumsuz etkisi olabilir. Bu durum dinin yapısına göre değişir. Ancak ahlak duygusu üzerinde ateizmin doğrudan ne olumlu ne de olumsuz bir etkisi vardır. Ateizm dolaylı olarak insanların sağlam olan ahlak duygusunu zarar verebilir, fakat bu duygunun doğasını değiştirip başka bir şeye dönüşmesi gibi bir etkisi olmaz. Ahlak duygusunun doğasını ancak yozlaşmış din, saçma inançlar ve hurafe gibi şeyler bozabilir.³⁹ Mesela ateizmin tek başına herhangi bir insanın adil, makul ve değerli bir yargıya varmasına engel olduğu söylenemez. Yine ateizm insan eti yeme ve canavarca davranma gibi bir düşünceyi de teşvik etmez. Fakat yozlaşmış bir din ve hurafe ise insan doğasına aykırı olan, korkunç ve insanlık dışı kötülüklerin iyi ve övülecek şeyler olarak kabul edilmesine neden olabilir.⁴⁰ Eğer herhangi bir ilahi gerekçe ile veya insanlığın şimdiki ve gelecekteki iyiliği bahane edilerek insanlara, ihanet, nankörlük, zulüm, işkence gibi şeyler öğretiliyorsa bunlar ister kültür tarafından beğenilsin ister din tarafından izin verilsin bu tür eylemler asla bir erdem değildir. Bu tür şeyler moda, gelenek ya da din adına yapılırsa da tüm bunlar korkunç kötülükler olarak kalmaya mahkumdur.⁴¹

Aslında yozlaşmış bir din, düşünmeyi yasaklayıp mutlak itaati teşvik ederek kötü karakterli bir Tanrı anlayışı oluşturup insanların da böyle bir Tanrı'yı sevmesini ve O'na hayran olmasını bekler.⁴² Ayrıca böyle bozulmuş bir dindeki kötücül bir Tanrı anlayışı insandaki özellikle de doğal olan doğru ve yanlış duygusunun bozulmasına neden olabilir. Zira gerçek bir adalet ve doğru yanlış duygusunun yerleşmesinde Tanrı inancı kadar etkili olan başka bir şey yoktur. Tanrı'nın mutlak adalet, mutlak iyilik ve doğruluk, sonsuz merhamet ve lütfu inananlar için en değerli model olduğu göz önüne alındığında doğru ve

³⁷ Shaftesbury, 40.

³⁸ Gill, *The British Moralists*, 85.

³⁹ Shaftesbury, "Inquiry", 30.

⁴⁰ Shaftesbury, 27.

⁴¹ Shaftesbury, 20-21.

⁴² Shaftesbury, 27.

yanlış duygusuna dair sağlam bir görüşün yerleşmesinin ne kadar önemli olduğu ortadadır.⁴³

Shaftesbury, korku temelli ve samimiyetten uzak olan ahlaki davranışları bozulmuş bir dinin tezahürleri olarak görmekte ve bunların birtakım yanlışlara neden olacağını düşünmektedir. Ona göre, eğer Tanrı'ya inanç ve ibadet yaygın kalıpların, gelenek ve korkuların ötesinde hakiki bir samimiyet ve gerçek bir saygı ve sevgiye dayanmıyorsa doğru ve yanlış kavramı hakkında varılacak yer, yanlış bir yer olacaktır. Böyle bir din anlayışına sahip olan birinin, Tanrı'nın buyruğu olduğunu varsayarak ve O'nun rızasını kazanmak için uyduğu ahlak ilkeleri aslında sadece bir korkunun ürünüdür ve aynı zamanda böyle bir davranış insan doğasına aykırı ve insanın içten içe nefret ettiği bir şeydir. Bir kimse böyle bir anlayışı inanç haline getirir ve davranışlarını da bu minvalde sürdürürse, bir süre sonra, inandığı Tanrı'nın keyfi davranan, kin ve nefret dolu bir varlık olduğunu kabullenecektir. Bu kabul de hem insanlara karşı acımasız ve gaddar davranmaya hem de bu tür kötülüklerin adalete ve Tanrı'nın rızasına uygun olduğuna inanmaya neden olacaktır.⁴⁴ Shaftesbury'nin gerçek teizm dair düşünceleri oldukça önemlidir. O, özellikle de ne yapacağı çok belli olmayan ve mutlak gücü gereği ilkesiz davranabilen ve bu nedenle korkulan bir Tanrı anlayışına sahip bir kimsede oluşabilecek bozukluklara dikkat çekerek bunun yerine gerçek bir teizm önermektedir.

Dinin gerçek doğasından saptığında ahlak üzerinde yapabileceği tahribatı ortaya koymaya çalışan Shaftesbury'ye göre ateizm, yozlaşmış din ve hurafeden daha iyidir. Zira ateizm makul ve değerli şeylerin aleyhine bir düşünce geliştirilmesine elverişli değildir. Ayrıca ateistler erdem ve erdemsizliğe dair hüküm verme konusunda teistler kadar uzman olabilir.⁴⁵ Bununla birlikte pratik erdemlere katkısı nedeniyle gerçek teizm ateizme göre daha üstündür.⁴⁶

Kendisi ateizme karşı olmakla birlikte⁴⁷ Gill'in de belirttiği gibi Shaftesbury, erdemli olma ile Tanrı inancını birbirinden ayrı tutmuştur. Bu durum Shaftesbury'nin çağdaşları tarafından hem "özgür düşünür" olarak adlandırılmasının hem de modern laik etiğin doğuşunda kritik bir rol almasının temel nedenidir. Shaftesbury, sağlam bir teolojik düşünceye sahipti fakat o, her insanın erdemli olmak için Tanrı'ya inanmasının gerekli olduğunu

⁴³ Shaftesbury, 29.

⁴⁴ Shaftesbury, 28-29.

⁴⁵ Gill, *The British Moralists*, 85; Shaftesbury, "Inquiry", 27,31.

⁴⁶ McNaughton, "British moralists", 206.

⁴⁷ Rivers, *Reason, Grace, and Sentiment*, II: 86.

Shaftesbury'de Din-Ahlak İlişkisi

Mehmet Akif ALTUNIŞIK

düşünmüyordu. Bu yüzden Shaftesbury'nin konumu dini etik ile seküler etik arasında bir yerdir.⁴⁸

Shaftesbury'nin Tanrı- ahlak ilişkisine dair yaklaşımına kısmen benzer şeyler söyleyen Paul Kurtz (1925-2012), "Tanrısız iyilik yeterince iyi midir?" sorusu bağlamında, birçok birey için Tanrı olmadan iyilik olabilir hatta Tanrısız iyilik daha da iyidir cevabını verir. Kurtz'a göre bir kimse Tanrı inancına sahip olmadan ahlaklı olabilir. Dahası, Tanrıya inanmak ahlaklı olmanın garantisi de değildir. Ahlaklı olmak, ahlaki duygunun gelişmesine özellikle de gençlerde ahlaki karakterin güçlü bir şekilde oluşmasına ve ahlaki akıl kapasitesine bağlıdır. Kurtz, toplumda var olan agnostik, şüpheci veya ateist birçok kimsenin ahlaka derin bir bağlılık içinde bulunduğunu söyleyerek iddiasını ispat etmeye çalışır.⁴⁹

Shaftesbury'nin teizm ve ateizmin ahlak üzerindeki etkisini yorumlarken yozlaşmış ya da bozulmuş din (corrupt religion)⁵⁰ vurgusu ile neyi ya da kimleri kastettiği merak konusudur. Onun, yozlaşmış din vurgusu ile daha çok Kalvinizm⁵¹ gibi bazı din yorumlarını ve paganist dinleri kastettiğini anlıyoruz. Bu arada ilk deistlerin dine tümüyle karşı çıkmadığını ancak kilise eliyle oluşturulan Hristiyan teolojiye ciddi bir eleştirilerinin olduğunu da belirtmeliyiz.⁵²

Gill, Shaftesbury'nin açıkça Kalvinistlerin adından bahsetmediğini ancak "keyfi olarak ve sebepsiz yere, bazı insanların kaderinin sürekli kötülüğe katlanmak bazı insanlarınkinin de hep iyilikten hoşnut olmak" şeklinde olmasına karar veren "yüce Varlık" ifadesiyle⁵³ Kalvinistleri kastettiğini

⁴⁸ Gill, *The British Moralists*, 85.

⁴⁹ Paul Kurtz ve William Lane Craig, "The Kurtz/Craig Debate: Is Goodness without God Good Enough?", içinde *Is Goodness without God Good Enough? A Debate on Faith, Secularism, and Ethics*, ed. Robert K. Garcia ve Nathan L. King (Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2009), 25.

⁵⁰ Bk. Shaftesbury, "Inquiry", 27.

⁵¹ Calvin'e göre, Tanrı'nın iradesi her şeyin sebebidir. Bir şeyin en yüksek doğru olmasının sebebi Tanrı'nın onu istemiş olmasıdır. Tanrı'nın bir şeyin yapılmasını niçin istediği sorulduğunda tekrarlayacağımız şey, çünkü O öyle istemiştir olacaktır. (Jean Calvin, *Institutes of the Christian Religion*, ed. John T McNeill, çev. Ford Lewis Battles, c. II (Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 2006), 949.) Calvin, Tanrı'nın her şeye egemen olmasını öne çıkarır ve Tanrı'nın egemenliğine bağlı olarak katı bir kader anlayışını savunur. (Hakan Olgun, *Kalvinizm'de On Emir* (Ankara: Eskiye Yayınları, 2012), 22.) Mesela Calvin'e göre insanın kendi özgür iradesi ile asli günahı işlediği anlayışı kabul edilemez. Zira bu durum kabul edilirse Tanrı'nın mutlak gücünden bahsetme imkânı kalmaz. (Muhammet Tarakçı, "Kalvinizm'de Kader Anlayışı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19, sy 2 (01 Haziran 2010): 96.)

⁵² Bk. Altunışık, "İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları", 617-23.

⁵³ Bk. Shaftesbury, "Inquiry", 29.

söyler.⁵⁴ Shaftesbury, en sert eleştirisini Kalvinizme yapmakla birlikte politeizmin de doğal ahlak duygusunu bozabileceğini söyler. Zira bu tür inanışlar insanlardan, Tanrıların yaptığı ahlaksızlıkları onaylamayı beklemektedir. O, böyle bir bozulmaya sınırsız cinsel isteklere izin veren Jupiter'i örnek verir.⁵⁵ Ve hain, düzenbaz ve öfkeli Tanrıların sevildiği, saygı duyulduğu din anlayışını savunan paganist din müntesiplerini ciddi bir şekilde eleştirir.⁵⁶

Shaftesbury'nin, ister putperestlik isterse de Kalvinizm gibi Hristiyan mezhepleri olsun her türlü dini bozulmanın ya da çöküşün ahlaki bozacağını vurguladığını görüyoruz. O, Tanrı'nın ve gerçek dinin doğasına aykırı birtakım inanç türlerinin- ki buna bozulmuş din demektir- ahlakın doğasına inançsızlıktan daha fazla zarar vereceğini düşünmektedir. O, Kalvinizm gibi her türlü dini yozlaşmayı ve bozulmayı eleştirirken dinden de ümidini kesmemiştir. Ancak dinin temel iddialarının pratik hayatta özellikle de ahlak alanında belirgin bir şekilde etkisini göstermesini beklemektedir. Bu anlamda Shaftesbury'ye göre, öfke, hırs, şehvet gibi birtakım kötü duyguları tersine çevirebilecek bir yetenek yoktur. İyi bir mizacın bu tür kötülükler nedeniyle ne kadar acı çekeceği ve insanın karakterinin yavaş yavaş kötüye doğru evrileceği ortadadır. Eğer din, Tanrı'nın bu tür kötü duygulara karşı olduğunu iddia ediyorsa, söz konusu duygulara, uygun bir çare bularak ve erdemin lehine olacak özgün bir yöntem geliştirerek bu iddiasını kanıtlamalıdır.⁵⁷ Shaftesbury'nin, erdemi kendine yeten ve yüksek bir konuma yerleştirdiğini ve hatta dinin gerçekliğinin erdemli olmaya katkı yapıp yapmadığı ile sınınanacağını ima ettiğini söylemek yanılmıyorsak abartı olmayacaktır. Ancak o, erdeme atfettiği bu konuyla birlikte tümüyle dinden bağımsız bir erdem anlayışını da savunmaz.⁵⁸ Zira ona göre, "erdemin mükemmel ve zirvede olabilmesi için bir Tanrı inancına sahip olmak gerekir."⁵⁹

Shaftesbury, ahlak alanında gerçek dinin önemine vurgu yaparken aynı zamanda daha belirgin bir vurgu ile dinin bozulduğunda ne tür yanlışlara ya da kötülüklere yol açacağını ortaya koymaktadır. Ayrıca dinden beklentisini anlatırken bir anlamda dinin sınınmakta olduğunu ve eğer din, ahlaka katkı yapacaksa bunun tezahür etmesi gerektiğini öne sürmektedir.

⁵⁴ Gill, *The British Moralists*, 86.

⁵⁵ Gill, 85; Shaftesbury, "Inquiry", 27.

⁵⁶ Gill, *The British Moralists*, 86.

⁵⁷ Shaftesbury, "Inquiry", 35.

⁵⁸ Shaftesbury, 44.

⁵⁹ Shaftesbury, 44.

Erdem Amaç mı Araç mı?

Shaftesbury'ye, erdem hangi gerekçelere dayanmalı ya da erdemli olmanın motive edici unsurları neler olmalıdır gibi bir soru sormak aklımıza gelebilir. Shaftesbury'nin ilk önce erdemli davranışın hangi gerekçelere dayanırsa yanlış olacağını daha sonra da erdemli davranmanın doğru gerekçelerini ifade ederek meseleye yaklaştığını söyleyebiliriz.

Shaftesbury, Tanrı'ya her şeye gücü yeten mutlak kudretinden dolayı inanılmasını ve itaat edilmesini yanlış bulur. Ona göre, bir kimsenin iyi olan şeyleri gerçekte yapmayı istemediği halde mükâfat umudu ile yapması ve yine gerçekte kötü görmediği halde ceza korkusu ile kötülüklerden kaçınması iyilik de değildir erdem de değildir ve bunların ahlaki bir değeri yoktur.⁶⁰ Shaftesbury, sadece gelecekteki ödül ve ceza kaygısı ile erdemli olma çabasında olan kimselerin bu eylemleri için, "bir erdem sayılarak saygı görecektir değildir, zira bu kimse erdemli olmaya niyetlenebilirse de [henüz] öyle olmuş değildir, çünkü sadece niyet etmiş yahut onu [erdemini] ödül arzusu yüzünden hedeflemiştir"⁶¹ diyerek böyle kimseleri eleştirir. Zira böyle kimseler erdemli olmayı erdem hatırına değil ödül arzusundan dolayı isterler. Eğer böyle bir kimse ahlaki iyilikleri herhangi bir çıkar gözetmeden sadece iyi olduğu için istemeye başlarsa işte o zaman iyi ve erdemli olur.⁶²

Bu durumu bir örnekle anlatmaya çalışan Shaftesbury'ye göre, özünde pek iyi olmadığı halde korku veya tehdit altındayken iyi davranan bir kimse zincirle kuvvetlice bağlanan vahşi bir hayvanın veya tutsak bir insanın durumuna benzer. Böyle bir insanın yaptığı iyi eylem ne dürüstlük ne de dindarlıktır. Çünkü bu durumdaki hayvanlar ve böyle tutsak bir insan, davranışını kendi iradesi ve eğilimi ile değil kölece bir zorunluluktan dolayı yapar.⁶³ Shaftesbury'ye göre korku ve umut insanı zaptedebilir fakat ahlaklı olmasını sağlayamaz.⁶⁴ Shaftesbury, insanlarda doğal olarak öz-çıkara ya da kendini sevme duygusunun var olduğunu belirttikten sonra kişinin öz-çıkara aşırı yoğunlaşmasının kamu yararı ya da toplum menfaati duygusunun azalmasına neden olacağını düşünür. Ona göre, söz konusu öz-çıkara duygusu her ne hikmetse neredeyse her inançlı kimsede gözlemlenebilmektedir.⁶⁵ Yani Shaftesbury'nin ödül ve ceza merkezli dindarlığın bireysel çıkar duygusunu güçlendirdiğini, güçlü bireysel çıkar duygusunun da kamu yararı duygusunu

⁶⁰ Shaftesbury, 32-33.

⁶¹ Shaftesbury, 38.

⁶² Shaftesbury, 38.

⁶³ Shaftesbury, 32.

⁶⁴ Vorlander, *Felsefe Tarihi*, 458.

⁶⁵ Shaftesbury, "Inquiry", 33-34.

zayıflattığını, dolayısıyla da erdemsizliğe neden olduğunu iddia ettiğini söyleyebiliriz.

Ayrıca Shaftesbury'ye göre zihnimiz söz konusu ödül ve cezaya yoğun olarak odaklandığında başka şeyleri görmez olacaktır. Yani gelecekteki/ahiretteki ödül umudu ve ceza korkusu büyük bir çıkar ve avantaj olduğundan bunların haricindeki motive edici şeyler gölgede kalacaktır. Zira doğal olarak iyi olma, yani bir beklenti olmadan davranma dünyevi bir şey ve değersiz olarak görülecek ama ceza kaygısı ve mükâfat umudu manevi olarak addedilmesi nedeniyle daha değerli görülecektir. Yine ona göre ödül ve ceza temelli erdem anlayışını benimseyenler eğer gelecekte böyle bir durum olmasa tüm iyiliklerden derhal vazgeçerek her türlü ahlaksızlığı yapmaya hazırdırlar.⁶⁶ Shaftesbury, ödül ve ceza temelli erdem temelinin ne kadar zayıf olduğunu şöyle ifade eder:

... gelecekteki ödül ve cezaya dair zayıf ve belirsiz inanç kadar erdeme zarar veren bir başka şey yoktur. Tümüyle buraya [ödül ve ceza temeline] yapılacak tazyik yüzünden şayet bu temel çökmeye başlarsa, insan ahlakını destekleyecek daha başka bir destek veya teminat bulunamaz. Ve işte böylece erdem yerinden edilip ihanete uğratılır.⁶⁷

Shaftesbury'nin, gelecekteki ödül ümidi ve ceza korkusunun erdem doğasına zarar verdiğini düşünmesinin sebebi, amaç konumunda olması gereken erdem araç konumuna indirgenmesidir. Ayrıca söz konusu ödül ve ceza, erdemli olmayı isteyen kimsenin gerçek niyetini perdelediği için böyle kimseler Shaftesbury'nin eleştirisine maruz kalmaktadır. Asıl tehlike ise ödül ve cezanın ahlakın temeli olarak görülmesidir. Zira ona göre, ödül ve ceza zayıf bir temellendirme yöntemidir, her an sarsılmaya müsaittir.

Meseleye Shaftesbury gibi benzer gerekçelerle yaklaşan MacIntyre, Tanrı'nın buyruklarına neden uyulması gerektiği sorusuna verilecek üç muhtemel cevabın olduğunu söyler: Tanrı kutsal olduğu için, Tanrı iyi olduğu için, Tanrı güçlü olduğu için.⁶⁸ MacIntyre'e göre ahlaki eylemlerimizi Tanrı'nın gücüne referans etmek hem faydalı hem de tehlikelidir. Eğer Tanrı'nın buyurduğu şeyi Cehennem korkusuyla yapıyorsak öz-çıkarcılığın peşinde koşuyoruz demektir, bu güdü ise bizi sefihleştirir. Kişisel çıkarın bu kadar merkezi bir konumda olması muhtemelen diğer güdüleri önemsizleştirecektir. Bu durum ise dini ahlakı öz-çıkarcı mahkûm edeceği için bozguna uğratacaktır.

⁶⁶ Shaftesbury, 39.

⁶⁷ Shaftesbury, 39-40.

⁶⁸ Alasdair MacIntyre, *Homerik Çağdan Yirminci Yüzyıla Etik'in Kısa Tarihi*, çev. Hakkı Hünler ve Solmaz Zelyut Hünler (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2001), 127.

Shaftesbury'de Din-Ahlak İlişkisi
Mehmet Akif ALTUNIŞIK

Aynı zamanda erdem ile mutluluk arasında kurulacak bağın yeryüzünde değil de Cennette kurulduğu inancını destekleyecektir.⁶⁹

Shaftesbury'nin eleştirilerine ve önerilerine bakarsak onun sağlam, seviyeli ve gerçek bir ahlaki savunduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Erdemin kendisinin bizatihi değerli olduğuna inanması ve erdemi herhangi bir şeye araç olarak görmemesi oldukça önemlidir. Shaftesbury'nin, Tanrı'nın vereceği ceza veya mükâfat kaygısı ile erdemli davranmanın gerçek bir erdem olmadığı itirazında büyük oranda haklı olduğunu söyleyebiliriz. İnsanların iyi olan şeyleri yapması, kötü olan şeyleri de yapmamasının kişilere göre değişen farklı sebepleri olabilir. Her ne kadar ideal bir tutum olmasa da bazı insanlar cezalandırılmaktan korktuğu için erdemli davranabilir, bu durum en azından toplum lehinedir. Bazıları da bir korku ve kaygı duymadan veya bir menfaat beklemeden erdemli davranabilir, bu ise daha değerli bir davranıştır. Her insandan böyle bir olgunluğu beklemekte haklı olabiliriz ancak bunun çok gerçekçi bir beklenti olmadığını söylemeliyiz. Zira ödül ve ceza temelli erdem arzusunda olanlara kıyasla erdemi salt erdem hatırına arzu edecek yetkinlikte olanlar daha azdır.

Sonuç

Shaftesbury, ahlak ile din arasında birçok açıdan bağlantı olduğu genel kabulüne işaret ettikten sonra pratik hayatta durumun pek de böyle olmadığını, dinin ya da Tanrı inancının umulduğu gibi ahlak üretmediğini düşünür. Din ile ahlakın ikisine birden sahip olmanın değerli bir şey olduğunu ancak din olmadan da ahlaklı olunabileceğini savunur. O, gerçek teistlerin doğal olarak ahlaklı olacağını, sağlam bir dinin ahlaka çok yönlü katkısının olacağını ancak yozlaşmış bir dini anlayışın ise ahlak üretmeyeceğini iddia eder. Shaftesbury, insanların, Tanrı hakkında bazı yerleşik düşüncelere sahip olmadan önce bile iyi ve kötüyü ayırt edebilme yeteneği olan doğru ve yanlış duygusuna sahip olduğuna inanır. Shaftesbury'nin ahlak ile din arasına belirgin bir mesafe koyduğunu, hatta ahlak ile dini iki ayrı alan olarak gördüğünü ancak gerçek dinin ahlaka katkısını reddetmediğini hatta bunu önemseyemediğini görüyoruz.

Kendisi inançlı olan ve sağlam bir dini önemseyen Shaftesbury'nin özellikle bozulmuş/yozlaşmış din ifadesi ile politeist ya da putperest dinler ile Kalvinizm gibi Hristiyan ekolleri kastederek bunların ahlaka büyük zarar verdiğini ısrarla vurgulaması dikkat çekicidir. Shaftesbury, asli günah meselesinde olduğu gibi suçlu-suçsuz ayrımı yapmadan herkesi cezalandıran ve

⁶⁹ MacIntyre, 129-30.

bu yönüyle de merhamet ve adaleti şüpheli hale gelen, ayrıca kudretini kullanırken herhangi bir ahlaki sınır tanımadığı varsayılan bir Tanrı anlayışının hem Tanrı'nın doğasına uygun olmadığını hem de insanların iradesini elinden aldığı için böyle bir Tanrı inancına sahip olan kimsede gerçek bir erdemın tezahür edemeyeceğini düşünmektedir. Shaftesbury'nin *yoşlaşmış din* vurgusu ile yaptığı değeriendirmelerde son derece haklı olduğunu söylemeliyiz.

Bir dinden doğal olarak ahlak üretmesi beklenir ancak Shaftesbury'nin de ima etmeye çalıştığı gibi aslında ahlak olayının, inancı/dini aşan bir boyutu olduğu ve ahlakın tezahürünün bireysel ve toplumsal yetkinliğin belirli bir seviyeye ulaşp ulaşmaması ile yakından ilişkili olduğu söylenebilir. Yani önce ahlaka elverişli bir kültürel ortamın mevcut olması bundan sonra da din gibi tamamlayıcı unsurların devreye girebileceğini söylemek kanaatimizce yanlış olmayacaktır. Zira sağlam bir ahlaki zemin olmadığında kendisinden beklenmediği halde bir teist erdemsiz olabilmektedir. Shaftesbury'nin bozulmuş din tabiri ile ifade etmeye çalıştığı teolojik sapmalar ve bu sapmaya ilave edebileceğimiz vicdan ve karakter bozukluğu gibi başka bozulmalar nedeniyle ahlak alanı ciddi olarak zarar görmektedir. Bu tür bozuklukların tamiri için teolojik ve epistemolojik yenilenmenin yanısıra Shaftesbury'nin ahlak duygusu tezinin de önemli bir işlev görebileceğini belirtmeliyiz.

513

Niçin ahlaklı olmalıyız sorusuna Shaftesbury'nin birkaç cevabının olduğunu söylemek mümkündür. Mesela o, bir şeyin Tanrı emrettiği için yapılmasını veya Tanrı yasakladığı için yapılmamasını doğru bulmaz. Ve Tanrı korkusu ile yapılan erdemleri gerçek erdem olarak görmez. İyinin, özünde iyi olduğunu, kötünün de özünde kötü olduğunu düşünür. Erdemlerde samimi olunmasını ve herhangi bir şeye ulaşmada araç olarak görülmemesi gerektiğini ısrarla vurgular. Özellikle ahiretteki ödül veya ceza kaygısı ile erdemli olmayı gerçek erdem olarak görmediği gibi aynı zamanda bu yaklaşımın birden fazla olumsuz etkileri olacağını düşünür. Mesela, ödül ve ceza kaygısının insanı bencilleştireceğini, kişiyi samimiyetten uzaklaştıracağını, ayrıca sadece kendi çıkarını düşünen bir kimsenin kamu menfaatini gözetecek hali kalmayacağını söyler. Yine söz konusu kaygının, erdemın dünya hayatını güzelleştiren tarafına zarar vereceğini ve erdemın kendi değerinden dolayı tercih edilmesine engel olacağını düşünür. Sonuç olarak Shaftesbury'nin çıkar gözetmeksizin erdemli olmayı savunması ve gerçek din ile ilişkisini inkâr etmemekle birlikte ahlakın kendi başına var olabilecek kadar güçlü olduğunu ispat etmeye çalışması kayda değerdir.

KAYNAKÇA

Shaftesbury'de Din-Ahlak İlişkisi
Mehmet Akif ALTUNIŞIK

Altunışık, Mehmet Akif. "İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19, sy 2 (30 Eylül 2019): 615-42.

———. "Shaftesbury'de Ahlakın Temeli: Ahlak Duygusu". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 48 (20 Haziran 2020): 335-62.

Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. Ankara: Selçuk Yayınları, 1994.

Bartley III, William Warren. *Morality and religion*. New studies in the philosophy of religion. London, New York: Macmillan St. Martin's Press, 1971.

Bonar, James. *Moral Sense*. London & New York: George Allen & Unwin Ltd, The Macmillan Company, 1930.

Calvin, Jean. *Institutes of the Christian Religion*. Editör John T McNeill. Çeviren Ford Lewis Battles. C. II. Louisville, KY: Westminster John Knox Press, 2006.

Carey, Daniel. *Locke, Shaftesbury, and Hutcheson: contesting diversity in the Enlightenment and beyond*. Ideas in context 74. Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press, 2006.

Çakmak, Mustafa. *Ahlâk Tanrı ve Yasa Din-Ahlâk İlişkisi Bağlamında İlahî Emir ve Doğal Yasa Teorileri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.

Gill, Michael B. *The British Moralists on Human Nature and the Birth of Secular Ethics*. New York: Cambridge University Press, 2006.

Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990.

Kılıç, Recep. *Ahlâkın dinî temeli*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 85. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Klein, Lawrence Eliot. "Introduction". İçinde *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times*, editör Lawrence Eliot Klein. New York: Cambridge University Press, 1999.

Kurtz, Paul ve William Lane Craig. "The Kurtz/Craig Debate: Is Goodness without God Good Enough?" İçinde *Is Goodness without God Good Enough? A Debate on Faith, Secularism, and Ethics*, editör Robert K. Garcia ve Nathan L. King. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2009.

Lyons, Alexander. "Shaftesbury's Ethical Principle of Adaptation to Universal Harmony". Thesis for Ph. D, New York University, 1909.

- MacIntyre, Alasdair. *Homerik Çağdan Yirminci Yüzyıla Etik'in Kısa Tarihi*. Çeviren Hakkı Hünler ve Solmaz Zelyut Hünler. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2001.
- McNaughton, David. "British moralists of the eighteenth century: Shaftesbury, Butler, and Price". İçinde *Routledge History of Philosophy: Philosophy and the Age of Enlightenment*, editör S. Brown, VI:203-227. London and New York: Routledge, 1996.
- Nielsen, Kai. *God and the grounding of morality*. Philosophica 41. Ottawa: University of Ottawa Press, 1991.
- Olgun, Hakan. *Kalvinizm'de On Emir*. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2012.
- Platon. *Euthyphron*. Çeviren Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2011.
- Rivers, Isabel. *Reason, Grace, and Sentiment A Study of the Language of Religion and Ethics in England, 1660-1780, Shaftesbury to Hume*. C. II. New York: Cambridge University Press, 2000.
- Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, third Earl of. "An Inquiry concerning Virtue and Merit". İçinde *Characteristicks of Men, Manners, Opinions, Times*, II:1-100. Indianapolis: Liberty Fund, 2001.
- . "The Moralists, A Philosophical Rhapsody: Being a Recital of certain Conversations on Natural and Moral Subjects". İçinde *Characteristicks of Men, Manners, Opinions, Times*, 2001. bs. C. II. Indianapolis: Liberty Fund, t.y.
- Stephen, Leslie. *Essays on Freethinking and Plainspeaking*. London: Smith, Elder and Co. & Duckworth and Co., 1907.
- Tarakçı, Muhammet. "Kalvinizm'de Kader Anlayışı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19, sy 2 (01 Haziran 2010): 66-92.
- Toulmin, Stephen Edelston. *An Examination of the Place of Reason in Ethics*. Cambridge: Cambridge at the University Press, 1953.
- Vorlander, Karl. *Felsefe Tarihi*. Çeviren Mehmet İzzet ve Orhan Saadeddin. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Wainwright, William J. *Religion and morality*. Ashgate philosophy of religion series. Aldershot, England ; Burlington, VT: Ashgate, 2005.
- Yaran, Cafer Sadık. *İslam'da Ahlâkın Şartı Kaç*. İstanbul: Elif Yayınları, 2005.

Shaftesbury'de Din-Ahlak İlişkisi
Mehmet Akif ALTUNIŞIK

Yasa, Metin. *Estetik Etik İlişkisi Söylemler ve Çıkarımlar*. Ankara: Elis Yayınları, 2014.

Yıldırım, Ali. *İlahi Buyruk Teorisi*. Ankara: Elis Yayınları, 2019.

Zagzebski, Linda. "Morality and Religion". İçinde *The Oxford handbook of philosophy of religion*, editör William J. Wainwright. Oxford: Oxford Univ. Press, 2005.